

Weiss János

A munkafogalom aktualitása vagy aktualitásvesztése

Jegyzetek Axel Honneth dolgozatához*

Temetném a munkát, jaha diha dajdl diga diga diha dajdl dum
(Hofi Géza)

1982. október 17-én, egy meleg őszi vasárnapon, Bambergben, a Német Szociológiai Társaság által szervezett *Soziologentagon* Claus Offe (aki ekkor már néhány éve a bielefeldi egyetem professzora volt) egy furcsa és rendkívül provokatív előadást tartott „A munka mint szociológiai kulcskategória?” címmel (Offe 1984). A provokáció nem utolsósorban a tézis egyszerűségéből eredt, de nézzük előbb a fölvezetést:

Mind a polgári, mind a marxista szociológia klasszikus tradíciója osztja azt a nézetet, hogy a munka a társadalmi élet központi tényezője. Mindkét tradíció a társadalmat és annak dinamikáját mint „munkatársadalmat” konstruálja meg. Még akkor is, ha [ez a kifejezés] nem fordul elő Marx, Durkheim és Weber munkáiban, [...] mégis a szociológiai perspektíva egy olyan közös elemét ragadja meg, amelyet a szociológia klasszikusai már mindig is szem előtt tartottak (Offe 1984: 13).¹

És most ennek vége: a munka nem tekinthető többé szociológiai kulcsfogalomnak. Offe ezt mindenekelőtt azzal támasztja alá, hogy a munka vagy a bérmunka „*átfogó makroszociológiai determinációs ereje*” napjainkban megszűnni látszik (Offe 1984: 16). Vagyis van számos olyan társadalmi jelenség, amely elvesztette a munkától való függését, vagy egyenesen a munka tűnik levezetett kategóriának. A munka mindenekelőtt annak esik áldozatul, hogy a társadalmi integrációban már nem tölt be elsődleges szerepet. Offe nem világítja meg teljesen a koncepció eredetét, mintha nagyon is tisztában lenne azzal, hogy úgymint mindenki a provokációra fog figyelni. Ma már Offe föllépése a háború utáni német szociológiai élet egyik fontos

* Előadás a *Replika* és a PTE Szociológia Tanszékének konferenciáján, Pécsen, 2014. november 6-án.

1 A „munkatársadalom” fogalmát egyébként Ralf Dahrendorf vezette be.

eseményének számít. Tulajdonképpen a hetvenes évekbeli német szociológia egyik alapvető vonását ragadta meg és azt próbálta bizonyos társadalmi átalakulásokkal alátámasztani. A hetvenes években két jelentős szociológiai koncepció jött létre, az egyik Jürgen Habermasé (akinek Offe egyik legfontosabb munkatársa volt a starnbergi kutatóintézetben), a másik Niklas Luhmanné (akinek Offe a hetvenes évek közepe óta kollégája a bielefeldi egyetemen). Mivel a perspektívát a jelenig szeretném meghosszabbítani, nem fogok ragaszkodni a hetvenes években írt művekhez. Az előadásban Offe Habermasra (1) hivatkozik is:

Habermas határozottan elfordul az osztályelméleti paradigmáktól; a modern társadalmak struktúráját és dinamikáját [szerinte] nem a termelés szférájában gyökerező antagonizmus [határozza meg]. Habermas csaknem húsz éve konzekvensen dolgozik a „munka episztemológiai uralmának” kritikáján; ennek a marxi orientációjú szociológiai elméletalkotásban és kutatásban (a mű minden vitatható és homályos pontja ellenére, melyek kétségtelenül felmerülnek) megfelel egy széles irányzat, mely elveti a „termelési paradigmát”. A gyár nem tekinthető többé a társadalmi konfliktusok és uralmi viszonyok centrumának és színterének (Offe 1984: 38).

Habermas *A kommunikatív cselekvés elméletében* az „Első közbevetett megjegyzés”-ben – egy Max Weber-intepretációhoz kapcsolódva – vezeti be saját cselekvéstipológiáját. E tipológiának két tengelye van: *a)* a társadalmi és a nem társadalmi cselekvés. Ezzel nem a társadalmon kívüli és a társadalmon belüli cselekvéseket akarja elkülöníteni, mert alapjában véve minden cselekvés társadalmi kontextusban megy végbe. De vannak olyan cselekvések, amelyek a társadalom (a társadalmiság) konstituálódására irányulnak, és vannak olyanok, amelyek elmennek emellett vagy ezt egyszerűen feltételezik. *b)* Vannak a sikerorientált cselekvések, amelyeket hagyományosan teleológiai cselekvéseknek neveztek,² és amelyek prototípusa a munkavégzés. Így ahhoz az eredményhez jutunk, hogy a kommunikatív cselekvés olyan cselekvési típus, amely egyszerre társadalmi és megértésorientált (Habermas 1981: 384). Ezekhez a cselekvéselméleti fogalmakhoz rendelt hozzá Habermas rendelméleti fogalmakat: a kommunikatív cselekvés kereteit az életvilág jelöli ki, a teleológiai-gazdasági cselekvés kereteinek kijelölésére pedig Habermas átveszi Luhmann rendszerfogalmát.

Luhmann nevét (2) Offe nem is említi, de a munkafogalomnak a kulcspozícióból való elbúcsúztatása teljes összhangban van szociológiai rendszerelméletével is.

Ahogy a szociális rendszereket általában, a gazdálkodó társadalmakat vagy az elkülönült gazdasági rendszert olyan rendszerekként kell megragadni, amelyek a kommunikáció alapján cselekedeteket határoznak meg és rendeznek el. Sem a források, amelyekről itt szó van, sem a részt vevő személyek pszichés állapotai nem részei vagy elemei a rendszernek. Ezek természetesen a rendszer környezetének elengedhetetlen mozzanatai. Róluk folyik a kommunikáció, és a kommunikáció a maga részében materiális és pszichikai elemeket is igénybe vesz. E nélkül a környezet nélkül nem létezhetne. Azonban a rendszerképződés a kommunikatív történésnek a síkján megy végbe (Luhmann 1988: 14).

Habermashoz képest már első rátekintésre is két fontos különbség merül fel: *először is* a rendfogalmak elsőbbséget élveznek a cselekvéselméleti fogalmakhoz képest, *másodszor* és ennek következtében a „kommunikáció” fogalma is teljesen megváltozik. Luhmann a maga

---

2 Ezek szerkezetét Nicolai Hartmann (1951) tárta fel a legpontosabban *Teleologisches Denken* című művében. Érdekes módon Habermas ezt a könyvet egyáltalán nem említi.

elemzéseit elhatárolja a közgazdászok elemzéseitől, akik ugyan fölismerték a gazdaság ön-állósodását és elkülönülését (Smithtől Marxig), de nem találták meg rögtön a helyes leírás módját. „A gazdaság elméletét [...] a gazdasági termelés elméleteként alkották meg. [...] A munka lett az egyetlen faktor, amely meg tudta magyarázni a növekedést, és ezért a legfontosabb, ha nem az egyetlen termelési tényezővé léptették elő” (Luhmann 1988: 44). Ebből rögtön látni lehet, hogy a hagyományos közgazdasági elmélet a munkát jogtalanul állította a gazdaság középpontjába. A gazdaság középpontjában ugyanis a kommunikáció áll. A kommunikáció Luhmann-nál a rendszer működési mechanizmusaira vonatkozó fogalom.

Ha egyszer eltekintünk attól, hogy egy társadalmi rendszer tényszerűen már létezik, és a kommunikációt a kommunikációval reprodukálja, akkor egy ilyen tényállás szélsőségesen valószínűtlennek tűnik. A kommunikáció csak önmagát teheti valószínűvé. Nem bukkanhat föl elszigetelt/különálló eseményként. Minden kommunikáció magával azonos típusú műveleteket előfeltételez, melyekre reagálnak, melyek stimulálni tudják. Az ilyen rekurzív vonatkoztatás nélkül egyáltalán nem is volna alkalmuk létrejönni (Luhmann 1998: 190).

Ez a kommunikáció a gazdaságban az árakon, az árképzésen és az árak változásán keresztül valósul meg. Így tehát a munka nem lehet a gazdasági szféra centrális fogalma, de arról sem lehet szó, hogy a társadalomnak valamiféleképpen a gazdaság lenne a centrális szférája. Luhmann-nál a szociális rendszerek közül egyiket sem lehet paradigmaticussá tenni.

I.

Ha Offének igazat adunk, akkor hogy kellene kinéznie egy gazdaságszociológiai elemzésnek? Induljunk ki Helmut Voelzkow mondataiból:

Lehet vitatkozni arról, hogy az öt kulcsfogalmunk közül – társadalmi struktúra, társadalmi cselekvés, funkcionális integráció, hatalom és kultúra – a gazdaságra és a munkára tekintettel melyik a legfontosabb. Mint látni fogjuk, mind az öt fontos és nélkülözhetetlen a munka és a gazdaság elemzése számára (Voelzkow 2001: 391).

Itt már minden a feje tetején áll, nem a munkából vezetjük le (például) a társadalmi struktúrát, hanem fordítva. A munkaszociológia így még része a szociológiának, de már nem alapszociológia. A szövegrész vége pedig már csaknem félelmetessé tágul: „Így például a nagyvállalatok menedzserei óriási hatalmat gyakorolnak. A döntéseiknek messze ható következményeik vannak nemcsak az egyes individuumok, hanem egész nemzetek, sőt az egész világ számára is” (i. m. 391). De bármekkora legyen is ez a hatalom, a gazdasági hatalom az általában vett hatalom számára mégsem konstitutív.

Axel Honneth elemzéseiben abból indulnak ki, hogy a munka ilyen szociológiai pozicionálása ellentmond a köznapi tapasztalatainknak. „A munka világtól való intellektuális elfordulás tendenciájával természetesen a népesség általános hangulata egyáltalán nincs összhangban” (Honneth 2009 [2008]: 125). Az intellektuális elfordulás a szociológusok érdeklődésének megváltozására vonatkozik, amelyet Claus Offe programszerűen is megfogalmazott. Egyelőre nem tudjuk, miért fordult el a szociológusok érdeklődése, de azt igen, hogy Offének *nem* volt igaza, amikor ezt az elfordulást az emberek reális tapasztalatával próbálta

alátámasztani. Kétségtelen, hogy Offe diagnózisa zavart keltett. Nézzünk most egy egyértelműen rendszerelméleti megközelítést:

A munka, mint fontos inklúziós médium, a társadalomba, és ezen belül mindenekelőtt a gazdasági rendszerbe integrálódást hajtja végre. A személyek a keresőfoglalkozáson át tesznek szert bevételre, valamint járandóságra [...]. És a társadalmi egyenlőtlenségeket is elsősorban a gazdasági rendszerbe történő inklúzió közvetíti (Hedtkke, Mense-Petermann és Wagner 2003: 3).

Először úgy néz ki, hogy a „munka” csak fontos, aztán később – legalábbis a társadalmi egyenlőtlenségek tekintetében – meghatározó jelentőséget kap. Úgy tűnik, hogy a szerzők azt mondják: perspektíva kérdése. A rendszerek szempontjából a munka „mindössze” az „inklúzió” egyik formája, de a társadalmi egyenlőtlenségek tekintetében ennek van döntő szerepe. Honneth is a munka jelentőségét akarja aláhúzni:

A munkatársadalom végéről szóló minden prognózis ellenére azt kell mondanunk, hogy a munka nem veszítette el relevanciáját a társadalmi életvilágban: a népesség túlnyomó többsége ugyanis továbbra is a munkafolyamatban betöltött szerepe alapján határozza meg társadalmi identitását. Sőt még az is lehet, hogy a népességnek ez a része növekedett, miután a munkapiac (eddig nem sejtett mértékben) a nők előtt is megnyílt (Honneth 2009 [2008]: 125–126).

De egyelőre nem lehet világosan látni, hogy különbséget tenne a munka jelentősége és elsődleges jelentősége között. Figyelmesebb olvasásnál azonban az az érzésünk, hogy a munka jelentőségének általános csökkenését akarja kétségbe vonni, vagyis az erősebb tézist képviseli. Komolyabb elméleti érveléssel egyelőre nem találkozunk, hacsak észre nem vesszük, hogy Honneth a munkának az identitás megkonstruálásában játszott szerepére utal. Dieter Geulen az identitást a szocializációs folyamat eredményeként határozta meg. „A személyes identitás felépítése egy folyamatos elbeszéléshez vagy történelethez hasonló, amelyben a jelenlegi szerepalkalmazkodások és választások a jövőbeli opciókat nemcsak korlátozzák, hanem létre is hozzák” (Geulen 2001: 133). És ebben az elbeszélésben mindig a munka, a munkához való kötődés állna kitüntetett helyen? Geulen érdekesen megfordítja a perspektívát: az identitás nem valami adottság, hanem a vonatkozó személyek mindig utólag és mintegy pillanatnyilag konstruálják meg. De hogyan viszonyul ez ahhoz, hogy a szocializáció hozza létre? Mielőtt belebonyolódnánk ezekbe a kérdésekbe, jelezni szeretném, hogy mind a szocializációban rejlő belső pluralitás, mind az elbeszélésen keresztüli konstruálás ellentmond annak, hogy az identitást – marxi szellemiségében – kizárólag a munkához köthetnénk.³ Mindenesetre Honneth koncepcióját úgy lehet érteni, hogy ha a szociológiát alapvetően egy társadalomantropológiai koncepciónak tekintjük, akkor a munka igenis őrzi meghatározó, sőt centrális szerepét.

---

³ Ennek a felfogásnak a kifejtését mindenekelőtt a *Német ideológiában* látjuk, habár a nagyjából azonos időben (1845 körül) született *Tézisek Feuerbachról*ban mintha egy másik felfogással találkozánk: „De az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége” (Marx 1973: 125).

II.

Honneth tanulmánya – az implicit Offe-kritika ellenére – mégsem ezt a nyomvonalat követi, hanem egy egészen másfajta stratégiával dolgozik. Eszerint a munkafogalom azért szorult háttérbe, mert a rá vonatkozó kritika kifáradt. Pontosabban: a megvalósult munkaformák normatív mércék fényében történő bírálata reálisan semmiféle eredményhez nem vezetett.

Abban, hogy a munka szférája nem kerül problematizálásra, talán az a belátás is kifejezésre jut, hogy a tényszerűen adott termelési viszonyok miatt a munka megszervezésének javítására irányuló javaslatok túl gyorsan válnak merő Sollen típusú követelésekké: a társadalmi lét és a munkára vonatkozó utópikus várakozások közötti szakadék időközben olyannyira elmélyült, a reális munkaviszonyok és az emancipációs törekvések közötti távolság időközben oly naggyá vált, hogy a társadalomelméletnek be kellett vallania elméleti erőfeszítéseinek ideiglenes hiába-valóságát (Honneth 2009 [2008]: 126).

Ha a munkaformák közös vonásait akarjuk meghatározni, akkor a munkavégző szempontjából három alapvető jellegzetesség sorolható fel. *a)* A munka egyre mechanikusabbá válik, a munkafolyamatból eltűnik a kreativitás, a minőség biztosítása érdekében a munkafogásokat standardizálták. A munkából így hiányzik a produktív önmegvalósítás. *b)* A munka megsztása oly szélsőséges mértékben haladt előre, hogy az egyes munkafázisok álláspontjáról a többire már nem lehet rálátni.⁴ A munkából eltűnt az értelmes egészé váló összezáródás. *c)* A munka kívülről meghatározott, vagyis a munka feltételeit, külső, esetleges körülményeit egy idegen hatalom diktálja. A munkavégzés így alávétést és kiszolgáltatottságot jelent. (Ezeket a vonásokat Lukácsnak a 20. század húszas éveinek elején megalkotott fogalmával „eldologiasodásnak” is nevezhetjük. E helyütt nem fogok kitérni azokra a statisztikailag egyelőre csak sporadikus, de annál nagyobb dinamikával rendelkező flexibilizálási folyamatokra, amelyek korunk legfontosabb munkaszociológiai újításai.) A német kora romantika majd az utópikus szocialisták olyan radikális tervezeteket fogalmaztak meg, amelyek a munkát szerették volna emberhez méltóvá tenni. Ezeknek az elképzeléseknek a közös nevezőjét Honneth így határozza meg: „minden emberi munkának rendelkeznie kellene az öncélú kreativitás azon vonásaival, amelyek a műalkotások elkészítésében jelennek meg a maguk példaszerűségében” (Honneth 2009 [2008]: 127–128).⁵ A munkára vonatkozó utópikus tervezetek olyanok voltak, mint az álmok, amelyek az egyre brutálisabbá váló reális munkavilág árnyékában fogalmazódtak meg. Honneth mintha azt várta volna, hogy ezeknek lesz valamilyen hatásuk: de a munkafolyamat dehumanizálódását nem sikerült megakadályozni, meglehet, még lassítani sem. Honneth ebben történelmi vereséget lát: „Akármilyen szemléletesek és megragadóak is a munka felszabadításának ezen eszméi, mégsem volt nekik semmiféle következményük a társadalmi munka szervezeti formájának valóságos története számára” (Honneth 2009 [2008]: 128). A szociológia ebből azt a következtetést vonta le, hogy meg kell válnia a munka fogalmától, és a munkát, illetve a gazdaság egész világát a normativitáson felül állónak kell tekinteni. Honneth szerint ez mind a habermasi, mind a luhmanni koncepcióra jellemző. És ehhez kapcsolódva legalább két további kritikai szem-

4 A legtanulságosabb még mindig Adam Smith leírása a *Nemzetek gazdagsága* elején, amelyről nem lehet biztosan megállapítani, hogy tárgyyszerű vagy ironikus akar-e lenni.

5 Honneth maga is Ernst Bloch *Das Prinzip Hoffnung* című művének 36. fejezetére hivatkozik, amelyben Bloch áttekinti a társadalomutópiák történetét (Bloch 1993: 547–728), habár abban a munkáról nem sok szó esik.

pont merülhet föl. (1) Honneth (csak a habermasi koncepcióra fókuszálva) azt feltételezi, hogy *minden* szociológia csak kritikai szociológiaként létezhet. (2) És miért lenne bármiféle kapcsolat a munkautópiák és a szociológia mint *szakdiszciplína* között?

III.

Ha tehát a „munka” háttérbe szorulásának a kritika elégtelensége az oka, akkor meg kellene próbálkozni a kritika fogalmának újbóli meghatározásával. Ahelyett tehát, hogy azt mondanánk, hogy a munka egy normamentes szférában foglal helyet, meg kellene próbálni szembebesíteni egy normatív elváráshorizonttal. De ezt nem úgy kellene tennünk, hogy elvárásokat fogalmazunk meg a munkaformák sajátosságaival kapcsolatban, hanem úgy, hogy kimutatjuk: a munka maga is benne áll valamiféle társadalmi kontextusban, melyben normatív szabályok érvényesülnek. Lisa Herzog ezt némileg trivialisálva a piacokra vonatkoztatva így fogalmazta meg:

A piacok [...] társadalmi jelenségek, és mint ilyenek, ama társadalmi környezet által meghatározottak, amelyben működnek. A törvényi szabályozások, a technikai lehetőségek és a kulturális minták döntenek afelől, hogy a piacok milyen konkrét alakot öltenek, és mely csoportok miféle szabadságát támogatják vagy ássák alá (Herzog 2014: 21–22).

Ebből már világosan lehet látni, hogy a tét Honneth számára a munka társadalmiságának megmentése. Ez pedig nem történhet másként, csak úgy, hogy a munkát *beágyazzuk* valamely társadalmi-morális környezetbe. Ezt a programot Honneth szerint Hegel dolgozta ki a legmagasabb szinten, a *Jogfilozófiában*. Csakhogy e műnek a három munkáról szóló paragrafusában közvetlenül nincs is szó a munka beágyazásáról, sőt mintha Hegel ezt egyenesen el is mulasztaná: „A munkában lévő általánosság és objektivitás az *absztrakcióban* van, ami kiváltja az eszközök és a szükségletek specializációját, ami a termelés specializálásához és a *munkamegosztás* előrehaladásához vezet” (Hegel 1986 [1820]: 352, 198. §). Ezért ezen a ponton Honneth egyre magától értetődőbben hagyja maga mögött a munkát, és ehelyett a gazdaság egészéről beszél. „Hegel – mint ismeretes – [...] azt javasolja, hogy a kapitalista piacgazdaság mellé állítsunk két olyan szervezetet, amelyek feladata az, hogy megvédjék a kölcsönös elismerés és a »polgári tisztesség« fennmaradásának feltételeit” (Honneth 2009 [2008]: 133). Az egyik oldalon áll a rendőrség, a másikon pedig a korporációk. Mindenesetre a beágyazás első ránézésre triviálisnak tűnik, ki vonná kétségbe, hogy a munka is társadalmi? Ugyanakkor el is siklik valami fölött: a modernség sajátossága a szférák elkülönülése és önállósodása. Luhmann így kezdi a *Die Wirtschaft der Gesellschaft* című könyvét:

Talcott Parsons [...] az 1929-es világgazdasági válság és a szociológiai klasszikusok gondos tanulmányozásának hatására a gazdaságtudományok individuális-utilitarisztikus kiindulópontját tarthatatlannak látta, amely teljesen elvétí a realitást. Szerinte minden cselekedetnek van egy kulturális és egy szociális komponense. Ezért már a kiindulópontot tekintve elhibázott, ha Arrow-t követve a szocialitás problémáját az individuális preferenciák aggregálásaként kezeljük (Luhmann 1988: 7).

Úgy néz ki tehát, hogy – éppen a szocialitást tekintve – a közgazdaságtan és a szociológia között egyfajta szakadék tátong. Egy újonnan megalkotandó szociológiai koncepciónak éppen ezt kellene áthidalnia:

A kiindulópont itt nem a gazdasági és a szociális aspektusok szembeállítása a *Gazdaság és társadalom*. Még inkább félrevezetőnek tartom a gazdasági, a szociális és a kulturális megkülönböztetését. Minden gazdasági cselekedet egyúttal társadalmi cselekedet is, ezért minden gazdaság egyúttal a társadalom végrehajtása. Lehet, hogy ezt senki nem vitatja, de a felsorolt megkülönböztetések éppen akkor inadekvátak, ha arról van szó, hogy a társadalmi történések gazdasági aspektusait írjuk le (Luhmann 1988: 8).

Bárhogyan is nézzen ki ez a program és bármit is gondoljunk a kivitelezés sikerességéről, az biztos, hogy a dualitás kétségbevonásával a beágyazási elmélet alól is kihúzza a talajt. Azt gondolhatnánk, hogy Habermas a rendszer és az életvilág megkülönböztetésével tulajdonképpen helyreállítja ezt a kettősséget: a gazdaságot lehet önmagában tekinteni (ezt teszik a gazdaságtudományok), és lehet a társadalmi életvilág részének tekinteni, ami, ha nem is azonos, de legalábbis összhangba hozható a beágyazás elméletével. Habermas erre a problémára a történeti és a szisztematikus szempontok megkülönböztetésével válaszol. Történeti szempontból a rendszer az életvilágból emelkedik ki, differenciálódási folyamatok eredményeként, így ha a beágyazással egyszerűen visszaintegráljuk abba, akkor elvétjük a modern gazdaság sajátos „társadalomfüggetlenségét”. Azt a módszertani elvet kell megragadnunk, amit Adorno (egyébként Marxra támaszkodva) gyakran úgy írt le, hogy még a társadalomtól való függetlenséget is társadalmilag kell leírunk. És most azt szeretném állítani, hogy Honneth ugyan a *beágyazásra* hivatkozik,⁶ de tanulmányának központi gondolata nem ennek logikáját követi. Honneth most így rekapitulálja a hegeli elemzések alapvető szolamát:

Az új gazdasági forma első integratív teljesítményét Hegel abban látja, hogy az egyes ember „szubjektív önszeretetét” ama individuális hajlandósággá alakítja át, hogy hozzájáruljon az „összes többi ember szükségletének kielégítéséhez”. Abban a pillanatban, amikor a népesség gazdasági szükségleteit az anonim piacon végzett tranzakciókkal kell kielégíteni, a társadalom minden [...] tagjának késznek kell lennie arra, hogy levetkőzze a semmittevés személyes hajlamát és a saját munkájával hozzájáruljon az általános jóléthez (Honneth 2009 [2008]: 132).⁷

Ez jól láthatóan nem a beágyazásról szól, hanem arról, hogy a gazdasági cselekedet miként válhat társadalmivá: úgy, hogy az önszeretetre épülő cselekedetek egyúttal a társadalom általános jólétét is implikálják. Ebben az esetben azonban még nincs szó differenciálódásról, hanem csak arról, hogy a szükségletek kielégítése kizárólag és természetes módon individuális. Durkheim koncepciója azonban már ezt a hangsúlyozott individualizálódást is megpróbálja figyelembe venni.

Az a gondolatmenet, amellyel Durkheim megalapozza tézisé, ismét abból a tényből indul ki, hogy az új munkaviszonyok csak akkor tudják létrehozni a szolidaritás „organikus” formáit, ha ezeket minden foglalkoztatott az általános jólétre irányuló közös kooperatív erőfeszítésként tudja megtapasztalni. Ahhoz, hogy ennek a körülménynek eleget tegyünk – folytatja az érvelést Durkheim –, szükség van arra, hogy minden egyes munkahelyről látható legyen, hogy a saját tevékenységünk milyen kooperatív összefüggésben áll az összes többi foglalkoztatott tevékenységével (Honneth 2009 [2008]: 137).

Ha egy pillanatra a megfogalmazás normatív-kritikai felhangjára figyelünk, akkor azt mondhatjuk, hogy Durkheim Hegelhez képest azt a veszélyt látja, hogy az egyes munkavég-

6 Kiváltképp az új könyvében (Honneth 2011: 320–359).

7 A tézis alapja Hegel Honneth által is hivatkozott műve (Hegel 1986 [1820]: 70).

ző perspektívájából az egész gazdagsága láthatatlanná válik. De ez sem azt jelenti, hogy az egyes ember gazdasági cselekvése elveszítené a maga társadalmiságát, hanem csak azt, hogy a társadalom szolidáris kötőereje málladozni kezd.⁸

***

Claus Offe így zárta a maga előadását: „Egy [új, még körvonalazandó elméletnek] azt kellene megpróbálnia megmagyarázni, hogy a termelés és a munka milyen okoknál fogva veszíti el társadalomstrukturáló és társadalomszervező képességét [...]” (Offe 1984: 43). Honneth tanulmánya ebbe az irányba haladt. Azt mutatta meg, hogy a munka hogyan tehető társadalomelméleti elemzés tárgyává, de arról mintha még ő is lemondott volna, hogy még egyszer a „kulcskategória” szerepkörébe emelkedhetne.

Hivatkozott irodalom

- Bloch, Ernst (1993): Das Prinzip Hoffnung. In uő *Werkausgabe*. 5. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 547–728.
- Durkheim, Émile (2001 [1893]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Geulen, Dieter (2001): Sozialisation. In *Lehrbuch der Soziologie*. Hans Joas (szerk.). Frankfurt am Main – New York: Campus, 123–144.
- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. 1. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat, 2011.]
- Hartmann, Nicolai (1951): *Teleologisches Denken*. Berlin: Walter de Gruyter. [Magyarul: *Teleológiai gondolkodás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.]
- Hedtke, Reinhold, Ursula Mense-Petermann és Gabriele Wagner (2003): *Curriculum für das integrierte Ergänzungsfach „Wirtschafts und Arbeitssoziologie”*. Bielefeld: Universität Bielefeld. Interneten: www.uni-bielefeld.de/soz/ag/hedtke/pdf/curriculum.pdf.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1986 [1820]): *Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke 7*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [Magyarul: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.]
- Herzog, Lisa (2014): *Freiheit gehört nicht nur den Reichen. Plädoyer für einen zeitgemäßen Liberalismus*. München: C. H. Beck.
- Honneth, Axel (2009 [2008]): Munka és elismerés. Kísérlet egy újrafogalmazásra. *Replika* (68): 125–140.
- Honneth, Axel (2011): *Das Recht der Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1988): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Marx, Karl (1973): Tézisek Feuerbachról. *Létünk* (2–3): 123–132. Interneten: http://adattar.vmmi.org/cikkek/1535/letunk_1973_2-3_10_karl_tezisek.pdf.
- Offe, Claus (1984): Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? In uő „*Arbeitsgesellschaft*”. *Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt am Main – New York: Campus, 13–43.
- Voelzkow, Helmut (2001): Wirtschaft und Arbeit. In *Lehrbuch der Soziologie*. Hans Joas (szerk.). Frankfurt am Main – New York: Campus, 389–416.

---

8 „A munkamegosztás távolról sem azt feltételezi, hogy a dolgozó a maga feladata fölél görnyedjen, hanem azt, hogy ne veszítse szeme elől a vele együttműködőket, hasson rájuk és viselje hatásait. Tehát nem gép az ember, mely olyan mozgásokat ismét, amelyek irányát nem érzékeli, hanem tudja, hogy valamilyen cél felé tart, és többé-kevésbé világosan látja a célt. Érzí, hogy szolgál valamit” (Durkheim 2001 [1893]: 369).